Мөхәммәтҗанова Айсылу Тәлгатовна
Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

Г. УТЫЗ-ИМӘНИНЕҢ ПОЭМАЛАРЫНДА ГАРӘП-ФАРСЫ АЛЫНМАЛАРЫНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

В данной статье предоставляется часть исследовательской работы по поэмам Г. Утыз-Имяни. В литературе XIX века арабско-персидские заимствования составляют большую часть лексики. В поэмах писателя Г. Утыз-Имяни выявлено 7 групп арабско-персидских заимствований, которые выявлены и доказаны примерами из произведений.

Ключевые слова: *лексика, поэмы, Г.Утыз-Имяни, заимствования.*

In this article provides a part of the research work on the poems G.Utyz-Imyani. In the literature of the XIX century, the Arab-Persian borrowings account most of the vocabulary. In the poems of the writer G.Utyz-Imyani found 7 groups Arabic-Persian borrowings, which are identified and provened examples from the works.

Key words: *vocabulary, poems, G.Utyz-Imyani, borrowing.*

XIX гасыр иске татар теленең лексик составын һәм әдәби әсәрләрдәге лексикасын шактый өлешен алынмалар тәшкил итә. Гасырлар дәвамында әдәби телгә күп кенә алынмалар үтеп керә башлый. Гарәп-фарсы алынмаларының әдәби әсәрләргә тиз рәвештә үтеп керүе, иң беренче чиратта, әдәби мохит һәм андагы төрле поэтик алымнар, әсәрнең яңгырашы, рифмасы һ.б. тыгыз бәйләнештә үрелеп бара. Гарәп-фарсы алынмалары XIX гасыр поэзиянең лексик базасын зур өлешен алып торалар.

Габдерәхим Утыз Имәни поэмаларында гарәп-фарсы алынмалары бик еш очрый. Тикшерену өчен без Габдерәхим Утыз Имәни әл-Болгариның Ә. Шәрипов төзегән «Шигырләр, поэмалар» китабын һәм «Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге»н кулландык. Алфавит тәртибендә урнашкан сүзләрне поэмалардан эшләнелгән ешлык сүзлеге нәтиҗәсе белән чагыштырып бардык. Тикшерену нәтиҗәсендә Габдерәхим Утыз Имәни поэмаларда гарәп-фарсы алынмаларын еш кулланганы ачыкланды. Мисал итеп, поэмаларда *һәм, да* мәгънәсендә килгән *вә* теркәгече поэмаларда 148 тапкыр кулланылган. Мисаллар: «Гъәрбәтнамә» поэмасында: ... сәна лил халикъе гъәбра вә әфляк; «Тәнзиһ-ел-әфкяр фи нәсаих-ел-әхйар» поэмасында: ... җәмигъ аль вә әсхаби тәхсин итде; «Мөһиммәт-ез-заман» поэмасында: ... сәна вә хәмед кодрәтле ходага. Шулай ук *дөнья* алынмасы поэмаларда 48 тапкыр кулланылган. Мисаллар: «Мөһиммәт-ез-заман» поэмасында: ... улыр дөнья көтәргәшимди сәхти; «Төхфәт-ел-гъәрабаэ вә ләтаиф-ел-гъәзаэ» поэмасында: ...... дин вә дөньяңны аңа әлдин виреп.

Алынмалар Ш. Рамазанов, К. Сабиров, М. Мәхмутов, Г. Зәйнуллин кебек галимнәр тарафыннан семантик-тематик төркемнәргә бүлеп карала. Тел галимнәре гарәп-фарсы алынмаларын тема төрлелеген күзәтеп, группаларга бүлеп карыйлар. Ш. Рамазанов аларны 7 тематик төркемнәргә бүлеп карый. Без аларны поэмалардан мисаллар китереп дәлилләп бардык:

1) дини терминнар: *хода* сүзе Алла, тәңре, ходай. Поэмаларда 65 тапкыр кулланылган. Мисаллар: «Әл-карзы микъраз-ел-мәхәббәт» поэмасында: ... хода дәргяһидә мәгълүм ирер бәс; *имам* сүзе поэмаларда 21 тапкыр кулланылган. Мисаллар: «Гъәуариф-ез-аман» поэмасында: ... җәһаләтдии аларны тотмыш имам, ... имам кемдермәшаих кайсы ирләр, ... симез яхшы куй алмак хаккы имам; *гөнаһ* сүзе поэмаларда 7 тапкыр кулланылган. «Төхфәт-ел-гъөрабаэ вә ләтаиф-ел-гъәзаэ» поэмасында: ... шашдырырлар би гөнаһ бер кемсәни.

2) уку-укыту терминнары: *гыйлем* сүзе поэмаларда 3 тапкыр кулланылган. «Төхфәт-ел-гъөрабаэ вә ләтаиф-ел-гъәзаэ» поэмасында:... гыйлем сүзин сәмгынә һич элмәгән; *кагыйдә* сүзе «Төхфәт-ел-гъөрабаэ вә ләтаиф-ел-гъәзаэ» поэмасында 1 тапкыр очрый: *...*тәртип кагыйдә үрәнгел белмәсәң; *мантыйк* сүзе поэмаларда 3 тапкыр кулланылган. Мисаллар: «Гъәуариф-ез-аман» поэмасында: ... кәлям вә мантыйкъ илә тәзйигъ итмеш; *сабак* сүзе поэмаларда 6 тапкыр кулланылган. Мисаллар: «Төхфәт-ел-гъөрабаэ вә ләтаиф-ел-гъәзаэ» поэмасында: ... мондин алгыл әүвәл алырда сабак.

3) фәнни терминнар: гарәп-фарсы алынмаларына караган фәнни терминнар табылмады.

4) җәмгыять һәм сәясәт белән бәйле терминнар: *вәзир* сүзе «Бәхаб әндәр мәкре муши шотре шәд» поэмасында 1 тапкыр очрый: ... ки хәлифәгәр вәзиршәйхъу шәбаб; *милләт сүзе п*оэмаларда 5 тапкыр кулланылган. Мисаллар: «Гъәуариф-ез-аман» поэмасында: ... тотыблар мәзһәб вә милләт яман юл, ... мәҗүсиләр эшин милләт итебләр; *солтан* сүзе «Бәхаб әндәр мәкре муши шотре шәд» поэмасында: ... канәгатле кешидер шаһ вә солтан, «Мөһиммәт-ез-заман» поэмасында: ... йәнә бәгъзеси солтан бәгъзеси кол; *җәмагать* сүзе поэмаларда 9 тапкыр кулланылган. Мисаллар: «Әл-карзы микъраз-ел-мәхәббәт» поэмасында: ... йәнә вирсә сәнең раббен җәмагъәт.

5) яшәү-көнкүреш: *афәт* сүзе «Әл-карзы микъраз-ел-мәхәббәт» поэмасында 1 тапкыр очрый: ... казадин йитде дустә беркөн афәт. *мал* сүзе (байлык терлек, акча һәм кулда булган нәрсәләр) поэмаларда 17 тапкыр кулланылган. Мисаллар: «Төхфәт-ел-гъөрабаэ вә ләтаиф-ел-гъәзаэ» поэмасында ... мал вә милек жөмләси әлдин; *хазир* сүзе *(* Хәстәрләнеп беткән, әзер, күз алдында булган, шунда булучы.) сүзе поэмаларда 4 тапкыр кулланылган. Мисаллар: «Төхфәт-ел-гъөрабаэ вә ләтаиф-ел-гъәзаэ» поэмасында: ... хазир улсаң танмайә һичкем сәни.

6) хәрби, медицина белән бәйле: *гаскәр* сүзе «Мөһиммәт-ез-заман» поэмасында 3 тапкыр кулланылган: күкрәсә тотылырди гаскәр әһ, ... улыр бәхтең зийадәгь инде гаскәр, улыр рисвайулмәнгьинде гаскәр; в*әзир* сүзе «Бэхаб әндәр мәкре муши шотре шәд» поэмасында 1 тапкыр очрый: ... ки хәлифәгәр вәзиршәйхъу шәбаб; *Каза* (бәла, зарар, афәт, кыенлык)сүзе «Мөһиммәт-ез-заман» поэмасында ... каза килмәз диделәр кемгә аслан, ... каза килсә берәүгәдимә булсын.

7) ялгызлык исемнәр: *Мисыр* сүзе «Гъөрбәтнамә» поэмасында 1 тапкыр очрый: ... Мисыр милке аңа һәмулды мәхкүм.

Нәтиҗә ясап шуны әйтә алабыз: Г. Утыз Имәни поэмаларында гарәп-фарсы алынмалырын актив һәм күп күләмдә кулланган. Тематик яктан төрлелегә дә киң булуы ачыкланды. Дингә, җәмгыятькә, яшәү-көнкүрешкә, уку-укытуга караган терминнар бик еш очрады. Хәрби, медицинага карган гарәп-фарсы алынмалары чагыштырмача аз булуы күренде. Ялгызлык исемнәреннән «Мисыр» шәһәр исеме генә гарәп-фарсы алынмасына караганы ачыкланды. Ә инде гарәп-фарсы алынмаларына караган фәнни терминнар безнең тарафтан табылмады.

Әдәбият

1. Габдерәхим Утыз Имәни әл-Болгари. Шигырләр, поэмалар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1985.
2. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге. – Казан, 1965.
3. Рамазанов, Ш. А. Татар теле буенча очерклар / Ш.А. Рамазанов. – Казан, 1954.
4. Юсупов, А.Ф. Арабо-персидские заимствования в языке татарской поэзии XIX века / А.Ф. Юсупов / Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 12. Ч.1. – С. 208-210.
5. Юсупов, А.Ф. Суфийская лексика в языке поэтических произведений XIX века / А.Ф. Юсупов // Исламоведение. – 2015 – № 3. – С. 71-77.

Муратова Римма Талгатовна

Институт истории языка и литературы УНЦ РАН, Уфа

ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЕ ‘ЗЕЛЕНЫЙ’ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ УРАЛО-ПОВОЛЖЬЯ

Работа выполнена при финансовой поддержке гранта РГНФ в рамках проекта «Формирование и развитие системы цветообозначений в тюркских языках Урало-Поволжья», №16-34-01049

Статья посвящена изучению цветообозначения зеленый в тюркских языках Урало-Поволжья. Рассматриваются лексемы ‘йәшел’ / ‘яшел’ / ‘ешӗл’ в башкирском, татарском и чувашском языках, которые восходят к обще-